

# VA SORTIR EL CATALÀ AMB LA DIÀSPORA DELS JUEUS DE CATALUNYA EL 1492?

PILAR ROMEU-FERRÉ

Editorial Tirocinio

Correspondència: C. dels Cavallers 56, 1r., 08034 Barcelona

Tf.: 34 93 204 58 72

*tirocinio@tirocinio.com*

## Resum

En aquesta aportació tractem d'esbrinar si la llengua catalana va ésser una llengua parlada a la diàspora després de l'expulsió dels jueus de la Península ibèrica el 1492 i el seu rastre en el judeocastellà.

## Paraules clau

Sefardites, judeocastellà, segle XVI

*Abstract: DID CATALAN ACCOMPANY THE JEWISH DIASPORA FROM CATALONIA IN 1492?*

*In this study, we will try to discover whether Catalan was a spoken language among the Sephardim in the Diaspora after the Expulsion of the Jews from the Iberian Peninsula in 1492, and its traces in Judeo-Spanish.*

## Keywords

*Sephardim, Judeo-Spanish, 16<sup>th</sup> Century*

## PRELIMINAR

Una de les qüestions que freqüentment hem de respondre els investigadors de la cultura sefardita és si hi ha cap rastre enlloc dels jueus que vivien a Catalunya després de l'expulsió decretada pels reis Isabel de Castella i Ferran d'Aragó el 1492 i, sobretot, si n'hi ha de la seva llengua; és a dir, si hi ha constància que parlessin català.<sup>1</sup> En aquest breu estudi tractarem de seguir les petjades dels jueus originaris de Catalunya a l'exili, fonamentant-nos en testimonis escrits.

1. Feliu i Ferrer (2011: 41-60) conclouen que un dialecte judeocatalà diferent del català dels altres parlants, simplement, no va existir mai.

Les relacions de Catalunya amb el poble jueu van ser profundes durant tota l'època medieval. Hi havia comunitats jueves establertes per tot el país, algunes més importants que d'altres, però en totes els seus membres gaudien d'una certa estabilitat vital.

A la regió catalano-aragonesa l'èxode s'havia iniciat molt abans del 1492. L'any 1391 marcà el zenit d'un segle cruent des de Gibraltar als Pirineus, però especialment dur al Llevant. L'hostilitat contra els jueus —encarnada en l'odi al prestador usurer— s'havia anat covant temps enrere, agreujada per la mala situació econòmica i les epidèmies. La misèria del poble, juntament amb el fanatisme religiós i els canvis polítics, adversos als jueus, afavoriren un clima de violència el resultat del qual fou l'assalt a les juderies. Algunes comunitats, com la de Barcelona, foren totalment arrasades, i els seus membres, dispersats. Fugint dels avalots, des de Catalunya, Aragó, Mallorca i València, alguns jueus arribaren directament a Salònica, on es mesclaren amb la població jueva autòctona. D'altres marxaren cap a l'Aragó i altres indrets peninsulars, o al sud de França. D'altres continuaren en terres catalanes.

Durant tot el segle xv la situació va anar empitjorant. De forma intermitent es produïren avalots i saquejos a les propietats jueves. El segle va veure créixer un dels problemes més greus que ha afrontat mai el judaisme a la diàspora: la conversió en massa dels seus fidels. Davant les conversions forçoses es forjaren no pocs esperits indomables que romangueren sense dubtar en la seva fe jueva. D'altres, ateses les circumstàncies, preferiren convertir-se al cristianisme. Així, parlem de dos tipus de conversos —també anomenats *marrans* o *criptojueus*—: els forçats (hb. *anusim*) i els voluntaris (hb. *mexumadim* 'apòstates'). N'hi va haver que van seguir practicant en secret els seus ritus (criptojueus), però d'altres van acceptar sincerament la nova religió (nous cristians).<sup>2</sup>

El decret d'expulsió del reis dits catòlics afectava *tots* els jueus hispànics, també els de la Corona d'Aragó. Una vegada complert el terme de tres mesos d'ençà que fou promulgat (31 de març de 1492), començaren a marxar en totes direccions les famílies que preferiren

2. Pel que fa a aquesta terminologia, vegeu la introducció de la monografia de Gitlitz (2003).

l'exili a la conversió, també des de Catalunya, com demostren molts documents; entre ells aquest:

Aquest dia arribaren en la present plage de la mar de Barchinona VIII fustes de gabia en que havia una nau de tresor e gallera de Franse ab altres erlaners e caraveles en que avia segons se deya sus de IIII m. animes de jueus qui en virtut de la crida feta per la magestat del Senyor Rey lo primer de maig prop passat se eran embarcats a Tarragona exint de les terres del dit Senyor e asi eixiren alguns quis feran xpians ['cristians'] (SECALL I GÜELL 1980: 356).

El *dia* era el 2 d'agost del 1492. Dos mesos i deu dies després, Colom arribà a terres americanes. Començaven a néixer noves varietats del castellà en terres insòlites.

## 1. L'EXILI

Diu la llegenda, massa escampada i sense fonament històric, que els jueus van sortir de la península amb les claus a la mà. Algú, tanmateix, de llibres preciosos, sí que se'n degué emportar, ja que ens n'han pervingut alguns, en concret, quatre hagadot<sup>3</sup> que, curiosament, tenen l'origen a Catalunya.

Una devia portar-la entre els seus fardells un emigrant que havia embarcat a Barcelona en direcció a Gènova, Malta o Bari, per arribar a Istanbul, Salònica o Ragusa (l'actual Dubrovnik). El 1890, un nen de deu anys, el més gran d'una família de nom Cohen, portà l'hagadà a un antiquari de Sarajevo. Li explicà que, durant la Pasqua, la seva família llegia aquell text que havia fet el camí de l'exili, però que ell i els seus germans havien quedat orfes, i necessitava diners per comprarlos menjar. L'antiquari, després d'examinar la peça minuciosament, començà a plorar. Atansà al nen una bossa de dinars, tot dient-li, però, que l'objecte era molt més valuós del que ell creia i que mai no l'hi

3. Hagadà (hb. pl. hagadot): Recull de passatges bíblics, misnaics i midràxics, a més d'himnes i cànics, que componen el ritus propi de la litúrgia casolana dels dos primers dies de la Pasqua jueva.

podria pagar com caldria. Era una cosa que pertanyia a tota la comunitat, era patrimoni del judaisme sefardita: l'Hagadà de Sarajevo,<sup>4</sup> que té l'origen a Barcelona cap al 1350. Va ser comprada pel museu de Sarajevo el 1894 i avui es custodia i s'exhibeix permanentment al Museu Nacional de Bòsnia i Herzegovina.

Una hagadà que es conserva a la Biblioteca del Museu Britànic de Londres també té un origen català. Els crítics coincideixen a afirmar que la coneguda com a *Golden Haggadah* és la més sumptuosa de totes les hagadot conegudes. Si bé el seu autor s'inspirà en l'art gòtic que es cultivava a la França septentrional, sembla clar que les il·lustracions es van realitzar a Barcelona a principi del segle XIV (ALVAR 2000: 181).

A la biblioteca universitària John Rylands de la Universitat de Manchester, hi ha un altre manuscrit del segle XIV amb unes miniatures sumptuoses fet a Catalunya al segle XIV (ALTISENT 1993: 13). Va ser comprat el 1901 i abans havia estat en mans d'un membre de la noblesa britànica.

Per fi, la dita Hagadà de Poblet la tenim a Catalunya, al Reial Monestir de Santa Maria de Poblet. Però no pas perquè no fos ella mateixa viatgera, ja que sembla que va anar a l'exili provençal, o a Avinyó, d'on va passar a Itàlia, on era al segle XVIII, abans de tornar a casa nostra.<sup>5</sup> Segons els experts, podria datar de final del segle XIV o principi del XV i procediria de l'àrea nord-oriental peninsular (Catalunya o el Rosselló).<sup>6</sup>

De totes quatre hagadot tenim edicions facsímils modernes.<sup>7</sup>

Els llibres van viatjar com ho varen fer tantes i tantes famílies. Agafem-ne una com a exemple: els Almosnino. Tenim notícia de l'existència de membres d'aquesta família a Jaca des de mitjan segle XIII. En sengles documents del 2 de febrer del 1284 i del 30 de maig del 1285 s'anomena a Berzelay Albuxnino i a Jucef i Jacob Allmaxnino jueus de Jaca.<sup>8</sup> En un document del 1310 se cita Mayl Almosnino com

4. Aquesta és la història que recorda Abinun (1988: 100-101).

5. MAGDALENA 1993: 31.

6. MAGDALENA 1993: 18.

7. MAGDALENA 1993: 17, n. 1.

8. RÉGNÉ 1978, ns. 1277 i 1370.

a resident a Jaca.<sup>9</sup> Més tard, el procés inquisitorial contra Abraham Almosnino i Isaac Cogumbriel, obert el 6 de març del 1489, els condemnà a cremar a la foguera.<sup>10</sup> Aquest desgraciat litigi ens proporciona algunes dades precioses sobre l'època, especialment al voltant de la importància que es concedia a la circumcisió (hb. *berit milà* 'pacte de la circumcisió'), que en el judaisme és el senyal de l'aliança establerta per Déu amb Abraham (*Gèn 17:6-14*), la base de la identitat jueva i el símbol que identifica tots els jueus com a instruments del poder diví. Els documents ens mostren que Abraham, a instàncies del seu amic Abram Bivag, havia prestat refugi al convers Johan de Ciudat, que tenia intenció de viatjar a Constantinoble per tornar al judaisme. Ciudat volia circumcidat-se abans de partir, però Almosnino, tement les represàlies, es negà a complaure'l. Sabem que altres conversos pretenien fer el mateix i que arran d'això sorgiren altercats públics. De passada se'ns explica el procediment previ a l'acte material de la circumcisió:

que para haver lo de circumcidir era necesario que se havia de quitar y limpiar de toda la christiandad que tenia, assaber es lavar le la cabeça y raherla y apres de raydo le havian de frotar fuertemente la cabeça y fruenta, por que con aquello se desnudava de la ley christiana que tenia, y con esso y con la circumcison recebreys la ley sancta de Moysen (BAER 1970, II: 493).

Les al·legacions de l'advocat defensor pretenien provar, inútilment, que aquest procés de «descristianització» no es regula en les fonts legals jueves.<sup>11</sup>

## 2. ASSENTAMENT A L'ORIENT

Però anem-nos-en cap a l'Orient. L'assentament inicial es produí de manera esglaonada i amb grans fluxos migratoris: el 1391, arran

9. BAER 1970, I: 163.

10. Vegeu BAER 1970, II: 484-509.

11. Vegeu BAER 1970, II: 501-509.

dels avalots a les comunitats catalanes; el 1492, arran de l'expulsió de la Península ibèrica; el 1497, després de l'expulsió de Portugal; el 1536, després de fer-se operativa la Inquisició a Portugal; i el 1541, després de decretar-se l'expulsió de Nàpols.

Nàpols i Calàbria foren el refugi natural dels exiliats sicilians. Com que Sicília pertanyia de manera estable a la Corona d'Aragó des del 1412, i el seu rei era Ferran II,<sup>12</sup> els habitants jueus de l'illa es van veure sotmesos al Decret d'expulsió, l'aplicació del qual finalitzava el 12 de gener de 1493. Hem de presumir que algun contingent originari de Catalunya hi hauria fet cap a partir del 1391. De tots els estats de la Península italiana, només Nàpols oferí refugi a un grup de jueus hispànics després del 1492. El rei Ferran I es mostrà favorable a la causa jueva i els encoratjà a establir-se al seu regne. Però el nombre dels qui efectivament arribaren als ports de la zona és una incògnita i les xifres són aproximades.<sup>13</sup>

El regne de Nàpols passà a mans espanyoles el 1505, després de múltiples vicissituds. A partir de llavors, Nàpols i Sicília foren governades per virreis —un a Nàpols i l'altre a Palerm—. Durant dos segles, fins que al 1740 Carles de Borbó assegurà als jueus la completa llibertat d'assentament i de culte, a Nàpols no n'hi va haver cap oficialment. Per bé que és cert que hi van romandre poc temps —des del 1492 al 1541, quan es decretà l'expulsió— i no hi van deixar petjades gaire fondes, val la pena destacar-ne l'estada, si més, no pel seu caràcter de pont.

Com a conseqüència de l'establiment de la Inquisició a Portugal el 1536 i de l'expulsió de Nàpols el 1541, Ferrara, Pesaro, Màntua, Pisa, Ancona, Sabionetta, Venècia i més tard Liorna i altres ciutats del Nord d'Itàlia van veure créixer la seva població amb els nous immigrants jueus. També llavors es van començar a formar comunitats jueves a Dalmàcia (Dubrovnik, Split), Sèrbia (Belgrad), Macedònia (Monastir, Skopje) i després, a l'últim terç del segle, Bòsnia (Sarajevo). Començà també el segon flux migratori, amb els migrants de Portugal,

12. El rei Catòlic, espòs d'Isabel de Castella, porta aquest número en la cronologia d'Aragó, però és Ferran III en la de Sicília, i Ferran V en la de Castella.

13. Bonfil (1995) corregí les hipòtesis de Ferorelli (1915), que es consideraven inapel·lables fins llavors.

majoritàriament conversos, que volien tornar al judaisme,<sup>14</sup> i els que venien d'Itàlia. Aquest flux, amb intermitències, durà fins ben entrat el segle XVII.<sup>15</sup>

Arribaven els jueus a Orient, doncs, de forma esglaonada, des de molts indrets i amb una càrrega vital molt diversa. Les dues ciutats on es formaren les comunitats més importants —també catalanes— van ser Salònica i Istanbul,<sup>16</sup> i el nom *Catalá* o *Catalán* existeix entre els jueus sefardites, cosa que en demostra l'origen, encara que sigui llunyà. Salònica i Istanbul van ser les dues comunitats més importants al segle XVI, els nuclis a partir dels quals es desenvoluparen les altres.

Vegem, per exemple, què va passar a Salònica. A la vila, l'any 1500, la comunitat *romaniota* —d'origen bizantí i parla grega— era la més antiga; els seus orígens es perden a l'època hel·lenística. Els asquenases havien fundat la seva comunitat anys enrere, i la comunitat italiana aglutinava els immigrants d'aquest origen des d'abans de l'arribada dels jueus de la Península ibèrica. L'assentament i la integració van ser possibles gràcies als sobirans turcs, que mostraren sempre una tolerància sense límits a la pràctica de qualsevol religió. Grecs, armenis i jueus formaren durant segles el gruix més important de les nacions sotmeses al poder del sultà. Mitjançant la paga d'un tribut (*pecha*) se'ls permetia circular i establir-se lliurament. Això va fer que poc temps després del 1492, el nombre d'immigrants superés el de jueus locals, els dits *romaniotes*, la comunitat dels quals era incapaç d'absorbir-los tots. Una certa tendència gregària i l'evident afinitat cultural van fer que molts nouvinguts s'agrupessin segons el seu lloc d'origen. Per això trobem noms ibèrics per designar aquestes comunitats (Catalunya, Toledo, Còrdova), però d'altres s'agruparen per països (Portugal), per famílies (Hamon, Seniora), o bé per estatus (*Guerux*, hb. 'expulsió').<sup>17</sup> La predilecció dels sefardites per agrupar-se segons el lloc de procedència venia de les seves diferències idiomàti-

14. Un d'ells va escriure un tractat per a convèncer-los de la superioritat de la fe jueva (ROMEU-FERRÉ 2007).

15. RODRIGUE 1992: 176.

16. GALANTE 1985, I: 287.

17. Vegeu BENBASSA & RODRIGUE 1993: 54.

ques i de la diversitat de les seves tradicions i costums.<sup>18</sup> Els que venien de Catalunya, d'Aragó i Castella gaudien d'un cert prestigi social. La comunitat catalana fou a Salònica la primera a independitzar-se. Segons el repertori bibliogràfic de Vinograd, el primer llibre que s'imprimí a Salònica és un *Majzor* (hb. 'Oracional') segons el ritu dels jueus de Barcelona, del primerenc any 1500.<sup>19</sup>

L'any 1536 ja hi havia a Salònica tretze comunitats amb una organització autònoma i totalment independents les unes de les altres. Tres eren anteriors a l'èxode (romaniota, asquenasa i italiana), cinc eren d'origen hispànic (Guerux Sefarad, Catalana, Mallorca, Castella i Aragó), dues eren italianes (Sicília i Calàbria) i tres, portugueses (Portugal, Lisboa i Evora).<sup>20</sup>

Però la comunitat catalana de Salònica va cremar completament l'any 1545.<sup>21</sup> En va sufragar la reconstrucció Baruj Almosnino, que, des de llavors i fins a la seva mort el 1563, va ser-ne el president. El seu fill Moisès (1518-1580) també va ser-ne el rabí i, amb el seu suport, fins hi tot s'hi instruïa nois desfavorits. Ell mateix ho explicà el 1553 en un panegíric amb motiu de la donació pública a la comunitat de tota una biblioteca i dos exemplars de la *Torà* en pergami.<sup>22</sup> Moisès ja va néixer a Salònica, però és probable que la generació anterior formés part de la comitiva d'expulsats. Més endavant, pels volts del 1570, la comunitat catalana es dividí en dues —la Nova i la Vella— i sorgí un conflicte: mentre es disposaven a reparar els murs de l'antiga sinagoga catalana, un nét de Baruj Almosnino s'oposà a l'obra perquè sostenia que l'edifici pertanyia a la seva família, la qual no n'havia fet mai donació.<sup>23</sup>

Si Moisès Almosnino parlava encara la llengua dels seus avantpassats aragonesos i catalans no ho sabem. Tant sols sabem que quan escriví les seves obres aljamiades, ho va fer, com ell mateix deia: 1) En

18. HACKER 1993, II: 115-116.

19. VINOGRAD 1993, II: 666. Malgrat tot, la referència és confusa, perquè segons altres opinions, la primera impremta es va crear a Salònica el 1912 (BEN NA'EH 2001: 86).

20. NEHAMA 1935, II: 63-66.

21. ALMOSNINO 1588: panegíric 28, fols. 218, 224.

22. Vegeu NEHAMA 1936, III: 111.

23. Vegeu NEHAMA 1936, III: 85.



*romance*: «no me quiero escusar del trabajo de escribir en *romance*»;<sup>24</sup> 2) en *romance castellano*: «me demandastex un copedio brevisimo en *romance castellano*»;<sup>25</sup> 3) o en *franco*: «voltóse a mí hanabón honorable rabí Moxé y dízeme en *franco*».<sup>26</sup> I, en les seves obres escrites en hebreu, diu: «m'hi he extès en l'*Epístola de la resurrecció* que vaig escriure [...] en *llengua no hebrea*».<sup>27</sup> Qualsevol d'aquestes denominacions és correcta: es denominava *romance* (= castellà) per oposició al llatí; *franco* (= de l'occident) és el nom que se li donava en l'àmbit sefardita en terres de moros; i en hebreu, *lexón laaz* designa la llengua *no hebrea* en qüestió, en aquest cas, castellana.

I és que, de fet, a l'Aragó, ja abans de l'expulsió, la llengua que s'emprava per escriure, la llengua de la majoria d'obres, era la castellana culta. Per tant, el primer gran autor de les lletres sefardites, el que hauria pogut escriure millor en llengua aragonesa, o fins i tot catalana, no ho va fer. Tampoc no hi ha constància d'altres obres impreses a la diàspora en cap altra llengua iberoromànica.

### 3. EL QUE ENS HAN TRANSMÈS LES NOTÍCIES ELS DARRERS ANYS

En els darrers cinquanta anys s'han donat moltes notícies sobre els jueus originaris de Catalunya després de l'expulsió amb la intenció de difondre una idea de continuïtat que no és ni acurada, ni científica, ni certa. Hi ha nombroses hipòtesis i informacions que s'han d'explicar millor. Si hom analitza els autors catalans viatgers de temps passats, com Pin i Soler, trobarà sovint informació sobre els sefardites en general, però molt poca respecte dels originaris de Catalunya, a part de les típiques generalitats: «Foren expulsats de Portugal, de Castella, de Navarra, d'Aragó, de Catalunya».<sup>28</sup> A més, les informacions es barregen sovint amb uns estereotips antisemites que fan esborronar:

24. ALMOSNINO 1564: 13.

25. Moisès ALMOSNINO. *Tratado del Estrolabio*, p. 1. Obra inèdita.

26. ROMEU-FERRÉ 1998: 251.

27. ALMOSNINO 1588: 214.

28. PIN I SOLER 1966: 75.

Aquell nas, aquelles orelles separades del crani, aquells peus llargaruts i plans, aquells ulls comunament *hermosos*, però d'un mirar com esverat, aquella manera d'enraonar melosa, llur afany que parlin d'ells, que els admirin per poc que surtin de l'ordinari, llur manera de guanyar-se la vida, quasi sempre en coses de canviar, rarament en oficis virils i fatigosos, los noms que porten... tot són indicis que, sumats, donen la certesa de qui foren llurs progenitors. (PIN I SOLER 1966: 76)

Aquesta observació *nasal* me n'ha portat una altra de molt diferent a la memòria respecte del mateix apèndix corporal, la d'Albert Cohen:

Je veux tout aimer de mon peuple Israël [...] les chers grands nez moqués de mon peuple, nez tourmentés par les angoisses, nez flaireurs de dangers, nez élargis par le perpétuel reniflement des dangers et des exodes forcés. (COHEN 2004: 125-126)

D'altres informacions s'han de prendre amb molta cura. Les ordenaré per ordre cronològic fins al 1992, any a partir del qual les informacions, gairebé mai acurades, s'han multiplicat. Per exemple:

1) SOLDEVILA (1968: 45): «És cosa sabuda que, durant la guerra del 14, a Salònica, els soldats rossellonesos s'entien parlant català amb comerciants jueus d'aquesta ciutat». «S'entien» no vol dir que el parlessin. El podien *entendre*, o fins i tot parlar-lo una mica, però això no pot implicar que aquest català hagués estat importat de Catalunya al segle XV. Segurament, havia estat après a Catalunya —que va rebre immigració jueva des de principis del segle XX— o en contacte amb població de parla catalana o rossellonesa. Abans, aquest era el mitjà essencial —i no pas les classes d'idiomes d'avui— per aprendre una llengua. I d'aquest aprenentatge en tenim molts exemples en la literatura jueva. Vegem-ne un: Simón, un nen de deu anys que viu en una caseta a prop de Skopje durant la Gran Guerra, aprèn alemany per poder vendre els cigars que confecciona als soldats alemanys.<sup>29</sup> A més, és sabuda la facilitat del jueus, i dels comerciants de

29. Vegeu MORENO 2003: 61-62.

totes les nacions, de comunicar-se en llengües diferents, de les quals coneixen només el necessari per les seves relacions.

2) ALAVEDRA (1970: 104): «I els 20.000 jueus expulsats de Catalunya? On són els descendents dels famosos barcelonins Astruch de Bonsenyor, Bondia [...]» Respon el seu interlocutor, un metge de la Comunitat Israelita de Barcelona: «A Salònica. Abans de la guerra hi vaig veure la Sinagoga Catalana i la Sinagoga Aragonesa, entre altres. Per altra part, molts cognoms jueus us recordarien Catalunya. Un cunyat meu es diu Nessim Català. Abunden els jueus que es diuen Girona, Vidal, Albó, Estruch, Miró, etc.» Això fa exclamar a l'autor: «Són aquests, sobretot, que ens interessarien. Si han servat l'idioma, quin document, un d'aquests per a Pompeu Fabra!» L'autor no afirma que existeixi cap document escrit en llengua catalana, però ho fa sospitar. En dir «si han servat l'idioma», un es pot imaginar que aquest és el català, ja que no dona més explicacions. En conseqüència, un pot —mal— deduir que els jueus de Salònica són un document a cel obert per a un filòleg perquè continuen parlant la llengua dels seus avantpassats de la Península. Després veurem fins a quin punt aquesta apreciació està allunyada de la realitat.

3) MARCÓ I DACHS (1990) va publicar una llista de 35 paraules catalanes que *s'assemblen* al judeocastellà. La llista original que va presentar perquè es publiqués, que era molt més llarga —vuit folis a màquina per una cara—, me la va fer arribar el director de la revista *Aki Yerushalayim*, Moshe Shaul. No es basa en cap mena de bibliografia o estudi i, per tant, parteix d'una apreciació totalment subjectiva de l'autor, sense cap mena d'anàlisi. Que una paraula *s'assembli* a la d'una altra llengua no implica que tinguin el mateix origen, ni que la primera estigui formada a partir de la segona, ni que hi hagi estat incorporada (un *isme*).

4) SASTRE I PORTELLA (1991: 25-27): «Josep Mascaró Pasarius em contà que ell en un viatge per la Mediterrània oriental contactà amb el Gran Rabino de Turquia i aquest li indicà que a la ciutat de Salònica (Grècia) hi havia un grup de jueus que encara parlaven català; i, efectivament, va poder parlar amb un parell d'ells que sabien paraules en aquesta llengua apreses dels seus majors; ells deien que eren de les illes catalanes.» Saber unes *paraules* no implica un coneixement fluid de la

llengua. A més, aquestes mateixes paraules les deien tots els sefardites, no només els originaris de Catalunya, per la qual cosa l'afirmació crea confusió.

5) PI DE CABANYES (1992), després d'afirmar que no queda constància que el judeocatalà fos un parlar diferenciat a l'exili jueu, ens sorprèn amb la declaració següent: «Cuentan que el Presidente Macià tuvo noticia de la pervivencia de unas comunidades de procedencia judeocatalana en Bulgaria y que invitó a sus rabinos. Iban por la Rambla de Canaletes abrazando a los viandantes: 'Shalom, shalom!'. Todos les parecían hermanos.» No vull creure que l'alegria dels rabins fos l'única cosa que mereixia l'aplaudiment de l'escriptor. És un conte? Una anècdota? Si és cert, n'hi deu haver algun testimoni. Convindria esbrinar-ho; aquestes afirmacions, fetes de vegades d'esma, són les que poden fer malbé inconscientment la feina d'una vida dedicada a la recerca.

6) Les declaracions de l'antic president de la Comunitat Israelita de Barcelona a *El Temps* (MARÍ 1992): «Fa uns quinze anys em va passar una cosa molt curiosa: vaig conèixer un grec, que ja era molt gran i que vivia en un poblet a prop de Salònica, d'una família que havia estat expulsada de Catalunya i que encara parlava català. Després de 500 anys, era el darrer.» Molt poètic, però el fet que el *parlés* no vol dir que pogués mantenir-hi una conversa i, si és així, encara som a temps de demanar al Sr. Gebler que ens la transmeti fidelment, perquè correm el risc de confondre una bassa amb un llac.

7) RIBAS (1992) respon a la Bústia del diari *Avui* a la carta de Josep Maria Espinàs en referència al *ladino* publicada el 26 d'abril i diu: «Pel que fa als jueus procedents de les terres de parla catalana, sembla que Salònica fou on més se'n concentraren. Així m'ho va confirmar el rabí més vell de la famosa sinagoga Nevé Shalom del barri de Galata d'Istanbul, que es recordava de la sinagoga dels catalans de Salònica durant la seva noiesa.» Es tracta d'una opinió expressada probablement amb motiu d'una xerrada intranscendent i no va ser el resultat d'una recerca. Per tant, la informació s'ha d'agafar amb tota mena de prevencions.

Vegem si aquestes presumpcions es corresponen amb les dades dels darrers estudis científics publicats.

#### 4. TRETOS LINGÜÍSTICS CATALANS?

A començament del segle xx deia Yahuda (1915: 15): «Hay en el judeo-español otras palabras y formas de procedencia catalana que ahora ya no pueden ser localizadas, pero que antes se oían principalmente en Salónica y Andrinópolis.» Assenyalava també alguns elements fonamentals, com la síncope de la *n* en paraules acabades en -on (*generasió, pasió, samarró*), que es troben també en traduccions de la Bíblia o de poesies religioses; la pervivència de formes pròpies del participi actiu català (*dicient, pasigient, oyent*) en una traducció dels *Pirqué Abot* (Liorna, 1880); i algunes paraules: *safrá, adobar* ‘reparar (coses)’, *arrapar* ‘rapar (el cabell)’, *afeitarse* ‘adornar-se’, i *caler* ‘ser necessari’. Respecte a les formes de participi actiu, en cap dels textos que analitzà es troba la *t* final, pel que les formes serien *dicien, pasigien, oyen*, pròpies de les traduccions ladines més antigues. També diu que es troben sufixos en -ete -eta (*bonete, capacete*) i en -ura, molt abundants a la Bíblia de Ferrara i en les oracionals.

No obstant, hem de ser molt cauts, perquè molts d’aquests trets també es troben en l’aragonès, la regió d’on provenien també molts dels que van fugir cap a l’Orient, i algunes diferències es difuminen a la frontera entre les dues regions. Segons Colón (1993: 167): «Es troben catalanismes en les llengües dels territoris que van pertànyer un dia a la corona catalanoaragonesa (aragonès, sard, italià meridional) o bé dels que, per una situació geogràfica, són contigus als de parla catalana (castellà, occità).» I diu també: «Atesa la contigüitat geogràfica entre l’aragonès i el català, i atès que ambdues llengües en l’edat mitjana es parlaven en territoris sotmesos a la mateixa corona, no és estrany que hi haja algunes isoglosses que cal tenir en compte: ex. cat. *melsa*, arg. *mielsa*, etc. [...]. És probable que algunes isoglosses siguin conseqüència de la penetració de catalanismes en aragonès. Convindria conèixer-ne exactament l’actual i la passada distribució geogràfica, perquè pot ser que algunes d’aquestes només visquin a les regions frontereres i d’ací les haurien preses els lexicògrafs Peralta i Borao.» (COLÓN 1993: 77). Però no solament hi havia coincidència en el cas de *melsa* > *mielsa*, sinó en d’altres com *fuster* > *fustero*, etc.

Vegem a vol d'ocell què va passar quan arribaren els immigrants a l'Orient. L'assentament d'un nombre tan elevat de persones no es va fer de manera pensada ni organitzada. Cadascú feia el que podia o els seus mitjans li permetien.

Després del primer flux, a Istanbul i Salònica s'originaren les dues *koinés* inicials del judeocastellà. Però s'ha de tenir en compte que no tots els emigrants parlaven castellà, sinó una gran varietat de llengües, entre elles el català, l'aragonès, el lleonès, el galleg i el portuguès.

Les dues parles que es formaren tenien des de l'inici trets diferenciats. Quintana ha demostrat, mitjançant l'estudi de l'ús d'una sèrie de lexemes, que aquesta diferència lingüística fou conseqüència d'una diferència en l'estructura comunitària. Mentre que a Istanbul la comunitat jueva estava governada per un ens supracomunitari, a Salònica no hi havia cap direcció unitària, de manera que cada comunitat es governava de forma autònoma. Atesa la manca de jerarquia, cada comunitat va poder conservar durant més temps la seva identitat, també la llengua. Així, a Salònica el procés de *koinització* es va retardar, cosa que va facilitar l'entrada d'elements d'origen no castellà en la *koiné*, especialment en el lèxic, un fenomen que no va succeir a Istanbul, on el model sociari jerarquitzat, més integrador, va tendir a eliminar les diferències entre els grups.<sup>30</sup>

Segons Quintana, si bé les dues *koinés* principals tenen una base castellana, és la *koiné* de Salònica la que posseeix més elements lèxics d'origen no castellà: aragonesos (*entojos, coda, ginoyos*), leonesos (*fégado, falduquera*), portuguesos (*avespa, gengivas*) i catalans (*escarso*). La selecció de variants es produí a causa de factors demogràfics (els jueus d'origen aragonès eren quasi el catorze per cent del total de la població de Salònica a mitjan segle XVI) i estructurals (l'arribada de posteriors contingents de jueus de parla italiana i portuguesa, amb lexemes pròxims, va provocar un procés d'acomodació a formes que resultaven més familiars a la majoria de la població).<sup>31</sup>

Quintana ha demostrat que és impossible establir grups dialectals segons criteris lèxics en el judeocastellà perquè totes les varietats

30. Vegeu QUINTANA 2007: 302-309.

31. QUINTANA 2007: 208-209.

d'ús tenen un lèxic de base castellana, desenvolupat al llarg del segle XVI amb influències de diverses llengües iberoromàniques, que són les que determinen les diferències dialectals.<sup>32</sup> Els castellans eren majoria i, com a tal, van acabar absorbint i dominant les altres llengües parlades pels jueus d'origen hispànic —entre les quals suposem que Quintana compta el català—, les quals no sobrevisqueren el segle XVII.<sup>33</sup> Això no obstant, segons la mateixa autora, l'empremta que va deixar l'aragonès en el judeocastellà d'aquesta època va ser molt important.<sup>34</sup>

En els segles següents, el judeocastellà va patir noves anivellacions lingüístiques a mesura que es creaven noves comunitats i la influència d'altres llengües es feia palesa. El desenvolupament econòmic hi va tenir un paper fonamental.

## 5. EXEMPLES

Un dels primers autors sefardites en què trobem trets lingüístics d'influència catalana és Moisès Almosnino.<sup>35</sup> Hem vist com la família Almosnino era d'origen aragonès i, per tant, en el seus textos es troben nombrosos trets fonètics i lèxics aragonesos. Però en la seva *Crónica de los reyes otomanos*, hi trobem també algunes expressions que podrien reflectir els usos lingüístics de la comunitat on ell era rabí, la comunitat catalana de Salònica, com ara: *todos dos juntos, a poco a poco o la resta de la gente*:

y por tanto el vino que se haze dentro de la ciudad no puede ser salvo de uva recogida *a poco a poco*, que antes que se junte para que se pueda hazer dello vino se coronpe y está la más pudrificada y así sale el vino dañado en color y olor y sabor. (ROMEU-FERRÉ 1998: 214)<sup>36</sup>

32. QUINTANA 2002: 105-138.

33. QUINTANA 2005: I: 512.

34. QUINTANA 2005: I: 509-520, 512-513.

35. LLEAL 1992: 19.

36. Normalitzo totes les citacions dels textos per aproximar-les a la grafia castellana actual.

També hi trobem alguns catalanismes, més o menys castellanitzats, com *alechar* ‘alletar’, *mancar* ‘faltar’, *grosísimas* o *sota*.

En un text del final del segle XVI també trobem algunes paraules catalanes, com *destral*: «Que cada uno ficiese buen fruto, que a el *destral* estaba puesto al pie de el árbol (*Mt* 3:8)»;<sup>37</sup> *figuera*: «llamaredes cada uno a su compañero debaxo de vid y debaxo de *figuera* (*Zc* 3:10)»;<sup>38</sup> *asabentémonos*: «Dad *asabentémonos* a él de cuánto se muchiguará (*Ex* 1:9)»;<sup>39</sup> o *esconbrando*: «y *esconbrando* (*Is* 4:23) de los estaños y escorias neste presente destero».<sup>40</sup> Però en aquest text totes les paraules es troben en traduccions de textos bíblics, on hem vist que, segons deia ja Yahuda, eren força corrents.

Moltes altres paraules que podrien tenir un origen català es troben als textos judeocastellans a partir del segle XVII fins als nostres dies. Vegem-ne uns quants exemples:

*Manilla* (cat. ‘braçalet’), en una copla que sembla composta al segle XVIII per Yehudá Calí («La novia trae al novio joyas y ropas buenas / y *yardán* y orejales y *maniyas* y cadenas») <sup>41</sup> com a les memòries de la sefardita nascuda a Rodes el 1906 Matilde Aruguete de Jasón, que recorda que quan els seus quatre avis decidiren marxar a viure —i morir— a Jerusalem, el seu pare volia comprar la casa de la seva pròpia mare, però en veure que no tenia prou diners, va dir al seu sogre: «¿Y el *yardán* de oro y las *maniyas* de Rajel? ¡Para eso sirven los oros!».<sup>42</sup>

*Caler* el trobem profusament tant en textos clàssics («El *talmid jajam* cale que se guadre mucho de no venir a yerar en cualsequer cosa») <sup>43</sup> com en proverbis molt corrents: «Para el mal y el bien, *séjel*

37. ROMEU-FERRÉ 2007: 320.

38. ROMEU-FERRÉ 2007: 236.

39. ROMEU-FERRÉ 2007: 130.

40. ROMEU-FERRÉ 2007: 271.

41. *Yardán* (tc.): ampli collar d’or que utilitzaven les dones jueves a Grècia; acostumava a ser un regal de noces per part del pare de la núvia (ROMERO 1988: 77).

42. GUTKOWSKI 1999: 42-43.

43. *Talmid jajam* (hb.) ‘estudiant de lleis religioses jueves’. La cita es troba al *Meam loez Vayicrá* (Constantinopla, 1753), fol. 15 (ROMEUFERRÉ 2000: 178).



*cale tener*»<sup>44</sup> o «Quien desea ser casamentero, *cale* que tenga cara de palo y calzado de fierro».<sup>45</sup>

La paraula *melsa* va provocar fa un cert temps una petita discussió en un grup virtual. *Melsa* és un mot català d'origen gòtic-germànic, els quals són prou freqüents en català.<sup>46</sup> El rabí Asher ben Avraham HaLeví va enviar des dels Estats Units un missatge a la comunitat d'internet Sephardic House, amb data del 29 d'agost del 2004, en el qual preguntava pel significat de la paraula *melsa*, un mot que havia sorgit en una conversa amb la seva mare a la seva cuina de Salònica. Algú li va respondre que li semblava que era «un órgano pequeño que también se encuentra en el pollo». Gad Nassí va apuntar l'endemà que la paraula *melsa* s'empra en judeocastellà amb el mateix sentit que l'òrgan animal que en anglès es diu *spleen*. Però, curiosament, Yehudá Hatsví va dir després que es tractava «de una comida famosa de los judíos de Salónica», sense explicar quina era; també deia que en anglès es diu *spleen* i que en hebreu es diu *t'hol*. El dia 1 de setembre, Joseph Nahmías aclarí: «Recuerdo que cuando vivía con mis padres, que eran de Salónica, mi madre hacía *melsa* muy a menudo. Era, sin duda, *melsa*, y puedo recordar que se cocinaba con nuez, aceite y vinagre colorado y parecía un pupurri. La comíamos fría con ensalada». Potser es menjava la *melsa* del animals barrejada amb algun altre aliment, de manera que a la llarga es va identificar aquesta barreja amb el nom d'un dels seus ingredients.

En les receptes de cuina de Camhy<sup>47</sup> es troben també molts termes sospitosos. Veiem: *axugar* (o *enxugar*, cat. *eixugar*): «si dexa nel fornu solu *axugar* sin lumbri»; *axuta* (cat. *eixut*): «en otra chanaca bien *axuta* si bati cun il batidor las 6 claras di güevu»;<sup>48</sup> *chocolata* (cat. *xocolata*): «cajentar la chocolata al fornu para ablandar»;<sup>49</sup> *coca* (cat. 'pastís allargat i amb els extrems arrodonits'): «si lavoran dándolis la forma

44. KAYSERLING 1968: 140. *Séjel* (hb.) 'intel·ligència, prudència'.

45. FOUCHÉ-DELBOSC 1895: n. 1050.

46. BRUGUERA 1986: 48-40.

47. CAMHY 1978: 161-180.

48. CAMHY 1978: 170.

49. CAMHY 1978: 175.

di panizicus lungus ridondus y entresados comu *coca*»;<sup>50</sup> o *escuma* (cat. *escuma*): «batirlas cun il batidor asta que si azi *escuma* blanca».<sup>51</sup> Veiem en Camhy alguns trets del dialecte dels Balcans —tant a Bòsnia (lloc d'origen de l'autora) com a Macedònia—, dels quals m'agradaria assenyalar, per exemple, el tancament de les vocals no accentuades *e* i *o* en *i* i *u*, clarament observada en aquella zona des de principi del segle XIX<sup>52</sup> —*lumbri* i no *lumbre*, *ridondus* i no *redondos*—; l'ús de l'article *il* i no *le* («cun *il* batidor»), i la preposició *di* i no *de* («*di* güevu»); la conservació de la *f*- de procedència llatina (*formu* i no *ormo*); a més d'altres que existeixen en els textos, però que no han coincidit amb les cites, com la pèrdua de la *i* (<*e*) inicial de paraula (*spolverar*); les metàtesis (*asucrí*); i l'ús de molts arcaïsmes lèxics (*ainda*).<sup>53</sup>

Tot això vol dir que el català, com altres llengües romàniques, va tenir una certa influència en la formació del judeocastellà durant el segle XVI. Però aquest fet no implica que el català o les altres llengües fossin d'ús comú al segle XVI, ni que es parlessin en els segles successius: ni al tombant del segle XIX al XX ni més recentment encara. Més aviat crec que l'ús del català que sembla que s'ha testimoniats és degut a fenòmens que no són la continuïtat des dels temps de l'expulsió del 1492.

## 6. PER CONCLoure

No obstant el que hem vist fins ara, si bé es lògic pensar que cada grup d'emigrats a l'Orient conservava —sobretot al començament— la seva parla regional, de la mateixa manera que conservaven les tradicions i la litúrgia, malauradament no posseïm cap testimoni escrit que ho acrediti. Encara avui no coneixem cap document escrit íntegrament o parcial en català a la diàspora i molt menys cap obra literària. Però

50. CAMHY 1978: 163.

51. CAMHY 1978: 175.

52. A Yisrael Haim de Belgrad, que vocalitzà alguns fragments de les seves obres. Vegeu BUNIS 1996, fsc. 1: 151-166.

53. Que van estudiar, entre d'altres, Luria (1930), Stankiewicz (1964), Sala (1968), Crews (1979), i Quintana (1999).

potser podem tenir esperances. Hem de tenir en compte que freqüentment s'han catalogat a les biblioteques com a «hebreus» llibres escrits en judeocastellà, que hi ha llibres que es perden traspaperats i enquadernats dins d'altres, que a les biblioteques es fan troballes contínuament i que també se'n fan en indrets on mai no s'hi havien cercat papers de cap mena. Potser encara som a temps de trobar-ne algun. Tant de bo! Ara bé, avui per avui som una mica escèptics. Potser no es va escriure mai en català, per raons que encara no coneixem o perquè no es considerava d'interès comú escriure en llengües minoritàries. Pensem, a més, que en aquells temps s'escrivia pel bé comú i l'autoria no era gaire important. O potser sí que es va escriure en aquesta llengua, especialment en les primeres dècades de la diàspora, però els nombrosos desastres naturals que van patir les comunitats orientals (recordem la crema de la comunitat catalana de Salònica l'any 1545) es van endur el que hi havia. Freqüentment es produïen inundacions, terratrèmols, incendis i destruccions fortuïtes de les construccions, que eren molt fràgils, i molt probablement es perderen molts llibres i documents. Si n'hi havia de catalans, potser no ho sabrem mai. És clar que l'estudi dels *cales de Aragón* i *de los catalanes* a la diàspora i l'ús de la seva llengua és un dels temes pendents a casa nostra. Estic plenament d'acord que mereixeria una investigació més profunda, però sempre que es respectin els mètodes i les tesis d'una investigació científica, no unes presumpcions orientades a una finalitat ja determinada *a priori* per raons alienes a una investigació científica que es preui.

## BIBLIOGRAFIA

- ABINUN (1988): Moïse Abinun, *Les lumières de Sarajevo. Histoire d'une famille juive d'Europe centrale*, París: J.C. Lattès.
- ALAVEDRA (1970): Joan Alavedra, *El fet del dia. D'ahir i d'avui*, Barcelona: Editorial Selecta.
- ALMOSNINO (1564): Moisès Almosnino, *Regimiento de la vida*, Salònica.
- (1588): Moisès Almosnino, *Meamets Kóaj*, Venècia: Juan de Gara.
- ALTISENT (1993): Agustí Altisent, «Historia de la Haggadah de Poblet», *Haggadah de Poblet*, Poblet: Abadía de Santa María de Poblet, Riopiedras, ps. 7-15.

- ALVAR (2000): Manuel Alvar, *El ladino, judeoespañol calco*, Madrid: Academia de la Historia.
- BAER (1970): Fritz Baer, *Die Juden im Cristlichen Spanien*, Westmead: Gregg International Publishers Limited (reimp. 1ª ed. Berlín 1929).
- BEN NA'EH (2001): Yaron Ben Na'eh, «Hebrew printing houses», dins Gad Nassi (ed.), *Jewish Journalism and Printing Houses in the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Istanbul: The Isis Press, ps. 75-96.
- BENBASSA & RODRIGUE (1993): Esther Benbassa i Aron Rodrigue, *Juifs des Balkans, espaces judéo-ibériques, XIX<sup>e</sup>-XX<sup>e</sup> siècle*, París: La Découverte.
- BONFIL (1995): Robert Bonfil, «Italia: Un triste epílogo de la expulsión de los judíos de España», dins Ángel Alcalá (ed.) *Judíos. Sefarditas. Conversos. La expulsión de 1492 y sus consecuencias*, Madrid: Ámbito, ps. 246-268.
- BRUGUERA (1986): Jordi Bruguera, *Història del lèxic català*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, ps. 48-50.
- BUNIS (1996): David M. Bunis, «Yisrael Haim of Belgrade and the History of Judezmo Linguistics» dins J. Baumgarten i S. Kessler-Mesguich (eds.), *Histoire, epistemologie, langage: La linguistique de l'hébreu et des langues juives*, París: CNRS Editions, fsc. 1, ps. 151-166.
- CAMHY (1978): Gina Camhy, «Algunas recetas de repostería sefardí de Bosnia», *Estudios Sefardíes* 1 [Annex de *Sefarad*], Madrid: CSIC, ps. 161-180.
- COHEN (2004): Albert Cohen, *Carnets. 1978*, París: Gallimard.
- COLÓN (1993): Germà Colón, *El lèxic català dins la Romània*, València: Universitat de València.
- CREWS (1979): Cynthia M. Crews, «Textos judeo-españoles de Salónica y Sarajevo con comentarios lingüísticos y glosario», *Estudios Sefardíes* 2 [Annex de *Sefarad*], Madrid: CSIC, ps. 91-258.
- FERORELLI (1915): Nicola Ferorelli, *Gli ebrei nell'Italia meridionale dall'età romana al secolo XVIII*, Bologna: Arnaldo Forni Editore.
- FELIU & FERRER (2011): Francesc Feliu i Joan Ferrer, «Judaeo-Catalan: in search of a mediaeval dialect that never was», *Journal of Iberian Medieval Studies* 3, n. 1, ps. 41-60.
- FOUCHÉ-DELBOSC (1895): Raymond Fouché-Delbosc, *Proverbes Judéo-Espagnols*, París: Alphonse Picard et Fils, Éditeurs.
- GALANTE (1985): Avram Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 9 vols., Istanbul: Isis.
- GITLITZ (2003): David M. Gitlitz, *Secreto y engaño. La religión de los criptojudíos*, Valladolid: Junta de Castilla y León.
- GUTKOWSKI (1999): Hélène Gutkowski, *Érase una vez... Sefarad. Los sefardíes del Mediterráneo. Su Historia. Su Cultura. 1880-1950. Testimonios*, Buenos Aires: Lumen.
- HACKER (1993): Yosef Hacker, «Los sefardíes del Imperio otomano del siglo

- XVI», Haim Beinart (ed.), *El legado de Sefarad*, 2 vols., Jerusalem: Magnes Press.
- KAYSERLING (1968): Meyer Kayserling, «Appendice. Refranes ó Proverbios Españoles de los judíos españoles», *Biblioteca Española-Portuguesa-Judaica*. Estrasburg, 1890 [reimp. Niewkoop], ps. 121-140.
- LLEAL (1992): Coloma Lleal, *El djudezmo. El dialecto sefardí y su historia*, Barcelona: Universitat de Barcelona.
- LURIA (1930): Max A. Luria, «A study of the Monastir dialect of Judeo-Spanish based on oral material collected in Monastir, Yugoslavia», *Revue Hispanique*, vol. LXXIX, ps. 323-583.
- MAGDALENA (1993): José Ramón Magdalena, «La Haggadah de Poblet. El Códice», *Haggadah de Poblet*, Poblet: Abadía de Santa Maria de Poblet, Riopiedras, ps. 17-31.
- MARCÓ I DACHS (1990): Lluís Marcó i Dachs, «Katalanizmos en el djudeoespanyol», *Aki Yerushalayim* 41, any 11, p. 28.
- MARÍ (1992): Joan Marí, «Entrevista a David Gebler, president de la Comissió Nacional Jueva Sefarad 92», *El Temps* 13-1-1992.
- MORENO (2003): Harry Moreno, *Caminando y hablando. La historia real de una familia sefardí*, Barcelona: Dèria Narrativa.
- NEHAMA (1935-1978): Joseph Nehama, *Histoire des Israélites de Salonique*, 6 t., Salònica-París: Molho-Durlacher.
- PI DE CABANYES (1992): Oriol Pi de Cabanyes, «Los sefardíes catalanes», *La Vanguardia*, Barcelona, abril del 1992.
- PIN I SOLER (1966): Josep Pin i Soler, *De les terres mediterrànies*, Barcelona: Edicions 62.
- QUINTANA (1999): Aldina Quintana, «Diatopische Variation des Judenspanischen in den Balkanländern und in der Türkei», W. Busse (ed.) *Neue Romania, Judespanish II*, Berlín, ps. 47-65.
- (2002): Aldina Quintana, «Geografía lingüística del judeoespañol de acuerdo con el léxico», *Revista de Filología Española* LXXXII, ps. 105-138.
- (2005): Aldina Quintana, «La influencia del romance aragonés en el judeoespañol», dins Alfredo Romero Santamaría i Miguel Ángel Motis Dolader (coord.) *Aragón Sefarad*, Saragossa: Diputació de Zaragoza – Ibercaja, 2 vols., vol. I, ps. 509-552.
- (2007): Aldina Quintana, *Geografía Lingüística del Judeoespañol. Estudio sincrónico y diacrónico*, Berna: Peter Lang.
- RÉGNÉ (1978): Jean Régné, *History of the Jews in Aragon. Regesta and Documents 1213-1327*, Jerusalem: Magnes Press.
- RIBAS I MASSANA (1992): Frederic Ribas i Massana, «Sefardites», *Bústia del diari Avui* 3-5-1992.

- RODRIGUE (1992): Aron Rodrigue, «Los sefardíes en el Imperio otomano», dins Elie Kedourie (ed.) *Los judíos de España*, Barcelona: Crítica.
- v. BENBASSA.
- ROMERO (1988): Elena Romero, *Coplas sefardíes. Primera selección*, Córdoba: El Almendro.
- ROMEUFERRÉ (1998): Pilar Romeu-Ferré (ed.) *Moisés Almosnino. Crónica de los reyes otomanos*, Barcelona: Tirocinio.
- (2000): Pilar Romeu-Ferré, *Las llaves del Meam Loez. Edición crítica, concordada y analítica de los Índices del Meam Loez de la Torá*, Barcelona: Tirocinio.
- (2007): Pilar Romeu-Ferré (ed.) *Fuente clara (Salónica, 1595). Un converso sefardí a la defensa del judaísmo y a la búsqueda de su propia fe*, Barcelona: Tirocinio.
- SALA (1968): Màrius Sala, «Elementos balcánicos en el judeo-español», *Actas del XI Congreso Internacional de Lingüística y Filología Románicas*, Madrid: CSIC, 4 vols., IV, ps. 2151-2160.
- SASTRE I PORTELLA (1991): Florenci Sastre i Portella, *El Nou de Juliol. Antecedents, protagonistes i conseqüències*, Ciutadella: El Iris, ps. 25-27.
- SECALL I GÜELL (1980): Gabriel Secall i Güell, *Els jueus de Valls i la seva època*, Valls: Institut d'Estudis Vallencs.
- SOLDEVILA (1968): Ferran Soldevila, *Què cal saber de Catalunya*, Barcelona: Club Editor.
- STANKIEWICZ (1964): Edward Stankiewicz, «Balkan and Slavic elements in the Judeo-Spanish of Yugoslavia», dins *For Max Weinreich on his Seventieth Birthday: Studies in Jewish Languages, Literature, and Society*, La Haia: Mouton, ps. 229-236.
- VINOGRAD (1993): Yeshayahu Vinograd, *Thesaurus of the Hebrew Book. Listing of Books printed in Hebrew Letters since the Beginning of Hebrew Printing circa 1469 through 1863*, 2 vols., Jerusalem: The Institute for Computerized Bibliography.
- YAHUDA (1915): Abraham S. Yahuda, «Contribución al estudio del judeo-español», *Revista de Filología Española* II, ps. 339-370.